

БЕЛЕЖКИ

¹ За по-отдавнашните изследвания вж.: Тъпкова - Займова, В. Долни Дунав, гранична зона на византийския Запад (Към историята на северните и североизточните български земи, края на X—XII в.), С., 1976 (библ.); Боженов, И. Анонимът на Хазе (България и Византия на Долни Дунав в края на Х в.), С., 1979 (библ.). По-важните от новите изследвания съм посочила в: Тъпкова - Займова, V. L'administration byzantine au Bas Danube (fin du Xe—XIe s.). — in: Byzantium and its Neighbours (from the Mid-9th till 12 Centuries), Prague 1993, p. 95.

² Tăpsova-Zaimova, W. Noms de Lieux Bulgares dans un itinéraire brugeois du XIVe siècle. — Onomastica, Rócznik VI, 1960, 111—119. Tăpsova-Zaimova, Variorum Reprints, London, 1979, N°XXIII.

³ Изданието на итнерария вж. у: Lelewel, J. Itinéraire brugeois de la fin du XIVe s.: Géographie de Moyen Age, étudiée par J. Lelewel, Bruxelles 1857, 281—308.

⁴ Вж. примерите: ГИБИ, VII, София 1968, с. 12.

⁵ Мутафчиев, П. Произходът на Асеневици. — Македонски преглед, IV, кн. 4, 1928, 29—30.

⁶ Вж. ЛИБИ, I, 1958, с. 30. За пътя от Търново през Стара планина и Източна Тракия вж. напр. Аянов, Г. Стари пътища и селища. — ИАИ, XV, 1946, с. 96, сл. Според римските итнерарии разстоянието между Буртудизус (Баба Ески и Цурулум (Чорлу е от 34 мили, т. е. около 50 км. Вж. ЛИБИ. Цит. съч., с. 21).

⁷ Разновидни форми на името Чорлу, Константинопол и пр. вж. напр. в: Natalis de Wailly. Geoffroi de Villihardouin, Paris 1888, Index. В картографията от XVI—XVII в. името Чорлу се среща също в различни форми.

⁸ Вж. общо Матанов, Х. и Михнева, Р. От Галиполи до Лепанто (Балканите, Европа и османското нашествие, 1354—1571), Д., 1988, с. 32 сл.; Тютюнджиев, И. и Павлов, П. Българската държава и османската експанзия (1369—1422). Велико Търново 1992, с. 6 сл.

⁹ Anonymi Descriptio Europae Orientalis, "Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bochemia" anno MCCCVIII exarata, ediditq. praefatione et adnotationibus instruxit Dr. Olgierd Górca, Cracoviae 1916.

¹⁰ Дечев, Д. Едно средновековно описание на българските земи. — ГСУ, ифф, XIX, 4, 1923, 1—42.

¹¹ Воژیлов, I. Zur Geschichte des Fürstentums Vidin. — Byzantionobulgarica, IV, 1973, 113—119.

РОДЪТ НА СТОЯН ПРОЧЕЛНИК — СТАР БЪЛГАРСКИ БОЛЯРСКИ РОД В МОЛДОВА ПРЕЗ XIV—XV В.?

ПЛАМЕН ПАВЛОВ

Проблемът за произхода и характера на т. нар. Дунавски княжества /Влашко и Молдова/ с оглед на позициите и ролята на Второто българско царство на север от Дунав е колкото стар, толкова и дискуссионен и неясен в своите детайли¹. Без съмнение отсъствието на достатъчно преки извори, особено такива, които да са свързани с централната или провинциалната администрация на българската държава, в случая е почти непреодолима трудност. За щастие времето е пощадило голяма част от актовия материал на самите княжества, особено на княжески двор в Молдова². Със своя български език, българо-византийска терминология, славянска /т. е. българска/ топонимия и антропонимия тези грамоти са ярки свидетелства за българското присъствие и влияние, за специфичната етническа и езикова ситуация в някогашните отвъддунавски владения на България. Най-ранните молдовски документи обаче датират от време, в което българската държава пада под ударите на османските турци, а влиянието ѝ в Молдова практически е ликвидирано³. От друга страна, това влияние е оставало в съвсем близкото минало, за да е необходимо то да бъде изтъквано изрично — да речем, от гледна точка на приемствеността между молдовската или влашката върховна власт с по-старите български структури в региона. Сложният баланс от интереси на "великите сили" по Долни Дунав /Унгария, Полша, татарите и османците/ също съдействат за бързата "еманципация" на двете държави⁴, носещи все още българското название "воеводства", за поемането на пътя на самостоятелното им развитие. И все пак българското начало на държавния живот е личало в много детайли, някои от които са предмет на изследване в настоящите кратки бележки. Старите връзки с България са предпологали и добра основа за влияние и взаимодействие в следващите векове, което също ще бъде засегнато накратко без претенции за категорично решаване на повдигнатите въпроси.

Името на Стоян Прочелник /или "Прочелник Стоян"/, както и на неговите потомци, се споменава сред елита на молдовска знат в продължение на повече от един век. Най-подробни сведения за него обаче са дадени в една грамота на

Стефан Велики /Ștefan cel Mare/ от 1490 г., която повтаря и препотвърждава предходна грамота на воеводата Александър Добрия /Alexandru cel Bun/. Тези документи, както и многократните споменавания за рода Прочелници, са разгледани подробно от А. Сачердоцяну и Р. Мьоленкамп, чиито изводи ще изложа накратко, без да характеризирам самите молдовски владетелски грамоти⁵.

Стоян Прочелник е бил твърде знатна за времето си личност. Без да притежава особен държавен пост през периода 1401—1423 г., той участва в молдовския княжески съвет. В актове от 1404 и 1407 г. той е между т. нар. "землени молдавски", които гарантират договора на своя владетел с Полша. Родът Прочелници наследил от своя основател едно обширно имение от 18 села и две воденици, а по-късно и селото Унгю /Унгени/ с две езера и поляни. Всички те били разположени в междуречието на Бахлуй и Жижия и в поречието на Прут, югозападно от молдовската столица Яш⁶. Немската изследователка Р. Мьолекамп според мен достига до основателния и изключително важен извод, че Стоян Прочелник е бил един от сеньорите на Молдова, които с наследствените си владения са олицетворявали държавата заедно със самия владетел. С други думи Стоян Прочелник е бил във водещата група на молдовската знат, чиито позиции могат да бъдат отнесени към времето на образуването на самата държава в 1359 г. Нещо повече, анализът на материала и на титлата на Стоян Прочелник Стари дава възможност да се мисли, че неговото "семејство е представлявало върха на социалната йерархия на областта по време на татарското владичество, като споменът за това положение се запазва в привилегията..." от началото на XV в.⁷ В този смисъл правилно се обръща внимание на открито по археологически път съкровище с византийски /български?/ и руски накити от с. Войнещи, датирано към XIII в. и свързвано от румънските археолози с "местни феодални" от района на бъдещата втора молдовска столица Яш⁸. Това селище е само на няколко километра от с. Проселничи, старото седалище на рода. Казано накратко, родът на Стоян Прочелник е много по-древен от държавата Молдова и може би местният "феодален" род в областта на Яш преди създаването на същата тази държава.

Както виждаме, пред нас се изправя един болярски род, господстващ в Молдова вероятно още от XIII в. Изследователите обръщат внимание на титлата "прочелник" — "... уникат в историята на Молдова; тази титла не е засвидетелствана другаде, освен при Стоян и неговите наследници"⁹. А. Сачердоцяну свързва прозвището на рода с една длъжност от времето на татарското господство в Молдова, т. е. прочелникът ще да е имал задължение да събира и предава на татарите налога в добитък¹⁰, което предполага неговите водещи социални позиции от гледна точка на местната обществена организация в Молдова.

За цитираните изследователи няма съмнение, че произходът на Стоян

Прочелник е молдовски /румънски/, като немската изследователка допуска някаква връзка с ролята на ясните /аланите/ в района на Яш през XIV в.¹¹ Възможно е през XV в. Стоян Прочелник и родствениците му да са се чувствали "молдовци" или "румъни", колкото и неясен да е въпросът с постепенната романизация на Молдова и Влашко от XIV в. нататък. Името "Стоян", в чийто български произход едва ли би се усъмнил някой, също не е категорично доказателство за българския характер на рода, тъй като голяма част от молдовската знат носи български славянски имена /Стан, Иван, Стойко и пр., и пр./. В това отношение е достатъчен дори един бегъл поглед върху молдовските документи от XV в., а забележителната "честота" на българските имена както лични, така и на села, реки, местности и пр. все още чака своето принципно и обективно изследване.

Тук ще обрънем повече внимание именно на титлата /службата/ "прочелник". Тя, разбира се, не е нито татарска, нито аланска, а е напълно в обсега на българските титли, познати и на сърбите от XII—XV в. Още Кекавмен ни е оставил характерната бележка за българския ч е л н и к по повод на българския болярин Литовий от Девол, съратник на цар Петър Делян /1040—1041 г./: "... на български език стратегът се нарича челник /τζελνίκος/..."¹² На тази основа Миклошич обяснява челника като военен и граждански "префект". Други автори обръщат внимание на съответствията на челник в названията "τσέλεγκας"; "τζέλλιγγας" за пастирските старейшини в Епир и Тесалия¹³. Именно последните езиковедски и етнографски наблюдения се свързват с евентуалното влашко потекло на интересувания ни болярски род от А. Сачердоцяну.

Струва ми се обаче, че тук в никакъв случай не става дума за някакъв старейшина на пастири. Поземлените имоти и високият социален статус на Стоян, вкл. следите от "вътрешна колонизация" в неговото имение /две села с имена Прочелници/¹⁴, говорят за типичен земевладелец, при това — потомствен "землен молдавски". В българските документи от XII—XIV в. такава титла /служба/ не се среща, но при крайно оскъдното количество на този материал, при това свързан главно с манастирското земевладение, отсъствието на термина "прочелник" не означава нищо. В българските царски грамоти провинциалната администрация е засегната съвсем бегло. От сръбски документи обаче знаем, че службата "челник" има точно определена функция — началник на крепост /"град"/ и е характерна за граничните райони¹⁵. Твърде възможно е тя да е възприета от местната българска администрация, тъй като териториалното разширение на Сърбия през XIII—XIV в. става главно за сметка на етнически български земи, администрирани българска власт до времето на завладяването им. От друга страна, в немалко български текстове от IX в. нататък византийските военни титли се превеждат най-често с "начелник"¹⁶. В българския превод на съответното "чудо" на св. Димитър Солунски, чийто автор е Йоан Ставракий, Манастирът е наречен именно "начелник" /= гр. "архистратег"/¹⁷.

Формата "прочелник" очевидно е вариант на "челник" или "начелник" и е означавала най-вероятно "пръв челник". Възможно е тя да е възникнала по модела на "примикюр", "протокняз", "прокатименос" и т. п. по пътя на типичната за времето византинобългарска езикова симбиоза, откривана в наши и сръбски, понякога и византийски документи¹⁸. Не е изключено обаче тя да има изцяло българска етимология и произход. Така или иначе според мен някой от предците на Стоян Прочелник е представлявал българската власт по тези места като градоначалник на Яш. Нека не забравяме, че "Яский Торг" е включен към "българските и влашки градове" в известния руски "Списък на далечните и близките градове" от края на XIV в.¹⁹ Като вземем предвид, че е налице българска власт в Молдова през първите десетилетия на XIV в. и че се споменават топоними от рода на Българи, Шкеи, Шкейени и т. н. по реките Прут и Сирет /в близост с имението на Прочелниците²⁰, струва ми се, че такава хипотеза има право на съществуване. Така или иначе, случаят със Стоян Прочелник заслужава още по-подробно изследване с оглед на генезиса на новата молдовска държава и предшестващите появата ѝ твърде "тъмни" десетилетия.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. най-общо П а р а с к а, П. Ф. Внешнеполитические условия формирования молдовского феодального государства. Кишинев, 1981 и посочената литература.

² М и л е т и ч, Л. - Д. А г у р а. Дако-ромъните и тяхната славянска писменост. — Сб. ИУНК, IX, 1893, с. 211—390; Documenta Romaniae historica, A. Moldova, t. I—III. București, 1975—1980 (по-нататък съкр. D R H); C o s t ă c h e s c u, M. Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare, t. II. Iași, 1932.

³ Най-ранната от молдовските грамоти, при това в латински превод от края на XVI - началото на XVII в., е издадена от Петър I Мушат /1374—1391/ на 1 май 1384 г. От времето до края на XIV в. са съхранени 9 грамоти, докато тези на Александър Добрия /1400—1432/ са над 100. За българското влияние в молдовския двор при Александър Добрия и наследниците му, особено върху църковната и културната им дейност, вж. Б о й ч е в а, П. Към въпроса за участието на среднобългарската литература в църковнополитически живот на Молдова през XV—XVI в. — Българите в Северното Причерноморие, т. I. В. Търново, 1992, 82—91.

⁴ Р у с с е в, Н. Нижний Дунай в истории Молдовы XIV в. — Revista de istorie a Moldovei (Chișinău), 1993, № 1, 39—46 и посочената литература.

⁵ D R H, III, nr. 80; II, nr. 106; I, nr. 13, 22, 28, 31—34, 47—48, 53—54; C o s t ă c h e s c u, M. Op. cit., nr. 173, 175; S a c e r d o țe a n u, A. "Procelnicul" instituție medievală românească (Din istoria relațiilor româno-turcice). — Analele Universității București (istorie), XV, 1966, 49—58; M ö h l e n k a m p, R. Contribuții la istoria orașului Iași în secolele XIV—XV. — Anuarul institutului de istorie și arheologie "A. D. Xenopol", XXI, 1984, p. 61—72, по-специално — 68—71, където са анализирани вестите за Стоян Прочелник и неговите потомци.

⁶ M ö h l e n k a m p, R. Op. cit., 68—69.

⁷ Ibidem, p. 69.

⁸ T e o d o r, D. Tezaurul feudal timpurii de obiecte de podoabă descoperit la Voinești — Iași. — Arheologia Moldovei, I, 1961, 245—269; S p i n e i, V. Moldavia in the 11th—14th c. Bucharest, 1986, p. 75, fig. 15; П о л е в о й, Л. Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII—XV вв. Кишинев, 1979, с. 141 отнася съкровището към края на XIII в., което изглежда по-убедително от общата датировка на Д. Теодор — след татарската инвазия в 1241 г.

⁹ M ö h l e n k a m p, R. Op. cit., p. 69.

¹⁰ S a c e r d o țe a n u, A. Op. cit., 50—54.

¹¹ M ö h l e n k a m p, R. Op. cit., p. 71.

¹² Советы и рассказы Кекавмена /Сочинение византийского полководца XI в./ Подг. текста, введение, пер. и комм. Г. Г. Литаврина. Москва, 1972, 172—174.

¹³ Вж. повече посочвания у Д у й ч е в, И в. Няколко бележки към Кекавмен. — Сборник радова византолошког института, т. 5, 1958, с. 63—67; P a r a h a g i, T. Dicționarul dialectului aroman. București, 1974, p. 432.

¹⁴ M ö h l e n k a m p, R. Op. cit., p. 70.

¹⁵ J и р ч е к, К. — Р а л о н и њ. Историја Срба, т. II. Београд, 1952, 361—362, 417; Историја српског народа, кн. I. Београд, 1981, с. 373, 377.

¹⁶ С п а с о в а, М. Славянският превод на словата на св. Григорий Богослов. Проблеми на текстологията и езика /Кандидатска дисертация/. В. Търново, 1994 — редица примери в два старобългарски ръкописа от XI и XIV в.

¹⁷ Златарски, В. История на българската държава през средните векове, т. III, С., 1940, Приложение № 4, 584—585.

¹⁸ Вж. някои примери у Иванов, Й. Българите в Македония. С., 1917/1986/, с. 22. Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина, т. II, С., 1944, с. 164 /из Борилския Синодик/. Много примамливо в "прочелник" да се види българско съответствие на характерната за византийската провинциална администрация през XIII—XV в. титла "τροκαβήμενος"/градски началник, градски старейшина/, използвана често вместо обичайната "кефалия" — срв. Максимов и Л., Византийска провинцијска управа у доба Палеолога. Београд, 1972, 101—105.

¹⁹ Полное собрание русских летописей, т. VII. Москва, 1856, с. 240. Тихомиров, М. Н. Список русских городов дальних и ближних. — Исторические записки, т. 40, 1952, 240—241.

²⁰ Вж. общо Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава, ч. II /1186—1396/. С., 1989, 87—89 и карта № 5; Бойчева, П. Молдовските хроники от XV—XVI в. за българи на Сирет. — Studia balcanica, лъ 17, 1983, 39—45; Павлов, П. Л. Бележки по въпроса за българското етническо и политическо присъствие в междуречието на Дунав и Днестър през XII—XIV в. — Българите в Сев. Причерноморие, т. I, 57—69 и посочената литература.

КАЗАШКИ ВОЕННИ АКЦИИ ПО БЪЛГАРСКОТО ЧЕРНОМОРИЕ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVII ВЕК

ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ

Регионът на Черно море през XVI и XVII век се оказва място на сблъсък на военнополитическите и икономически интереси на Турция, Русия и Полша /Украйна/. Турското настъпление спрямо Русия през този период се извършва в три основни направления: през Молдова и Влахия до Украйна, през Крим с помощта на кримския хан и най-вече през Черно море, устието на Дон и гр. Азов до Поволжието. Целите, които преследва османската държава, са поробването на Украйна и по този начин облекчаване на борбата с Полша; твърдото овладяване на Азов и устието на Дон, а това означава и ключ към Поволжието, Южна Русия, Северен Кавказ и въобще към Изтока.

През XVI и особено през XVII в. основен противник на турците, действащи в това направление, се оказват донските и запорожки казаки. Техните военни акции спрямо Турция са самостоятелни или вдъхновени от Русия или Полша. Предпочитаната от тях форма на борба са морските експедиции, свързани с нападения над турски търговски кораби, набези, разрушения и ограбване на причерноморските турски селища, даже на крупни градове. Морските походи били трудни и опасни. Много моряци загивали при бури или от неумение за управление на корабите, а също и при сблъсък с турски военни съдове. Нерядко от тези военни акции се завършвали едва половината от участниците. Ето защо стремежът при подобни операции бил максимално обогатяване. От населението по турското Черноморие се изземвали хранителни продукти, търговска стока, въоръжение, селскостопански инвентар и животни. В плен били отвеждани стотици и хиляди хора /турски поданици¹. Морските походи през XVI—XVII в., достигащи чак до Цариград, се превърнали в основно средство за обогатяване на казачеството, в поминък за "казашките християнски републики" на Дон и Волга.

Военната тактика, прилагана от казачите, предвиждала както морски сражения, така и акции на сушата. При тях казачите действували в отряди от 5 до 50 човека. В някои случаи на успех били отвлечани по няколко хиляди пленници, между които жени и деца, продавани по-късно срещу откуп. Една част от пленените оставали завинаги да живеят при казачите, които им отреждали ролята на селскостопански работници, отглеждащи пшеница и други земеделски култури².